

حمید عبداللهیان

زُمان و آرمَمان

فراز و فرود رمان اجتماعی در ایران

رُمان و آرمان

فراز و فرود رمان اجتماعی در ایران

حمید عبداللهیان

رُمان و آرمان

فراز و فرود رمان اجتماعی در ایران

حمید عبداللهیان

ناشر: انتشارات کانون اندیشه جوان

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

طراح جلد: سعید سلیمی

چاپ و صحافی: القدير

سرشناسه: عبداللهیان، حمید، ۱۳۵۰-

عنوان و نام پدیدآور: رمان و آرمان: فراز و نشیب رمان اجتماعی در ایران / حمید عبداللهیان.

مشخصات نشر: تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۱۶۸ ص. فروست: کتاب اندیشه.

شابک: 978-600-159-257-7

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: فراز و فرود رمان اجتماعی در ایران.

موضوع: داستان‌های فارسی، تاریخ و نقد.

موضوع: Persian Fiction—History and Criticism.

شناسه افزوده: منصوری، بیژن، ۱۳۵۲.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۸۲۸/ع PIR۳۸۴۹

رده‌بندی دیویی: ۸۴۳/۰۰۸

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۳۳۷۹۳

تهران: تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی،

پلاک ۵۶ تلفن: ۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۵۰۳۳۴۱

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۱
بخش اول: کلیات.....	۱۳
گفتار اول: پیشینه تحقیق.....	۱۵
گفتار دوم: رمان چیست؟.....	۱۹
گفتار سوم: رمان اجتماعی چیست؟.....	۲۳
گفتار چهارم: زمینه پیدایش رمان اجتماعی.....	۲۵
گفتار پنجم: رمان اجتماعی در ادبیات جهان.....	۲۹
۱. کلبه عمو تام.....	۲۹
۲. جنگل.....	۳۱
۳. خوشه های خشم.....	۳۳
۴. دختر برگر.....	۳۵
گفتار ششم: ملاک های رمان اجتماعی.....	۳۹
۱. تعهد.....	۳۹
۲. افشاگری.....	۴۰
۳. تمرکز بر جریان اجتماعی خاص.....	۴۰
۴. اتکا به تر مشخص.....	۴۱
۵. تحریک احساسی.....	۴۲

۶. مبالغه..... ۴۳
۷. خشم و خروش..... ۴۳
۸. گزارش‌گونگی..... ۴۴
۹. گریز از تکنیک‌های هنری..... ۴۴
۱۰. رویکرد اقلیت‌گرا..... ۴۵
۱۱. مصرف مشخص..... ۴۵
- گفتار هفتم: رمان اجتماعی در ایران..... ۴۷
- بخش دوم: بستر سیاسی و فرهنگی رمان اجتماعی در ایران..... ۴۹
- گفتار اول: دوره اول: نوزادی، شگفت‌زدگی (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰)..... ۵۵
۱. نخستین رمان‌ها..... ۵۹
۲. تهران مخوف (۱۳۰۱)..... ۶۱
۳. زیبا (۱۳۰۷)..... ۶۸
- گفتار دوم: دوره دوم: کودکی، اعتراض (۱۳۲۰ - ۱۳۳۲)..... ۷۵
۱. دختر رعیت (۱۳۳۱)..... ۷۹
۲. نیمه راه بهشت (۱۳۳۲)..... ۸۸
- گفتار سوم: دوره سوم: جوانی، طغیان (۱۳۳۲ - ۱۳۵۷)..... ۱۰۱
۱. سووشون (۱۳۴۸)..... ۱۰۷
۲. جای خالی سلوچ (۱۳۵۸)..... ۱۱۲
- گفتار چهارم: دوره چهارم: بلوغ، آشوب (۱۳۵۷ - ۱۳۶۸)..... ۱۱۹
۱. گام‌های پیمودن (۱۳۶۰)..... ۱۲۰
۲. زمین سوخته (۱۳۶۱)..... ۱۳۰
- گفتار پنجم: دوره پنجم: پختگی، انتقاد (۱۳۶۸ - ۱۳۹۰)..... ۱۳۷
۱. بیوتن (۱۳۸۷)..... ۱۳۹
۲. گفتمان انقلابی - بسیجی..... ۱۴۱

۳. نگران نباش (۱۳۸۷) ۱۵۰
- نتیجه گیری ۱۵۷
- کتابنامه ۱۵۹
- نمایه اعلام ۱۶۵

پیشگفتار

رمان اجتماعی مهم‌ترین قالب داستانی است؛ گستردگی این نوع رمان نشان‌دهنده دغدغه و اهمیتی است که نویسندگان معاصر در هر سرزمینی به جامعه خودشان داشته‌اند. برای اینکه با فراز و فرود رمان اجتماعی در کشورمان آشنا شویم، بهتر است ابتدا راه را با تعریف این رمان آغاز و زمینه‌های پیدایش آن را در ادبیات ایران و جهان به صورت مصداقی مرور کنیم و ویژگی و ملاک‌های آن را بشناسیم تا در نهایت، رویکردهای چهارگانه اعتراض‌وار، طغیان‌آلود، آشوبناک و انتقادآمیز نویسندگان این نوع رمان‌ها را در بستر جامعه کشف کنیم. این مسیر در کتاب پیش روی شما مد نظر قرار گرفته شده است.

اثر حاضر محصول تلاش گروه ادب و هنر مرکز پژوهش‌های جوان است. این مجموعه، شاخه‌ای از شاخسار پر بر و بار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی^۱ است که با گروه‌های علمی «بینش و اندیشه»، «مطالعات فرهنگی و اجتماعی»، «نظام‌ها و مطالعات انقلاب اسلامی»، «اخلاق، تربیت و روان‌شناسی» و «سنت‌های حوزوی و آداب طلبگی» به افق‌های پیش رو و گام‌های پیش‌رو در عرصه فرهنگ جامعه می‌اندیشد و

۱. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی با توجه به بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری قشرهای تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، به عنوان نهادی علمی-پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد. این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشگاه حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

آثار مفیدی به ثمر نشانده است. رشد و شکوفاندن باورها و گرایش‌های دینی، معرفی الگوهای مطلوب رفتار دینی و پاسخ به نیازها و خواسته‌های جوانان در زمینه‌های دینی، فرهنگی و اجتماعی از برجسته‌ترین اهداف فراروی مرکز است تا با رصد شرایط روز جامعه، به صید موضوعات ضروری دست بزنند و پژوهش‌هایی مفید بیافرینند.

مرکز پژوهش‌های جوان در چهار سطح جوان، دانشجو، اندیشه و طلبه به تولید آثاری در قالب‌های گوناگون مشغول است:

۱. مخاطبان «کتاب جوان»، تحصیل‌کردگان دوره متوسطه‌اند و عموماً ۱۷ تا ۲۴ سال دارند.

۲. مخاطبان «کتاب دانشجو»، دانش‌پژوهان مقطع کاردانی و کارشناسی با حدود سنی پیش‌بینی‌شده ۱۸ تا ۲۶ هستند.

۳. مخاطبان «کتاب اندیشه»، جوانان عبورکرده از تحصیلات مقطع کارشناسی و با سن پیش‌بینی‌شده کمتر از ۲۸ هستند.

۴. مخاطبان «کتاب طلبه»، جوانانی هستند که سال‌های نخست و سطوح میانی علوم حوزوی را می‌گذرانند.

کتاب پیش‌رو از آثار سطح اندیشه این مرکز است.

این مرکز با قدردانی از آقای دکتر حمید عبدالهیان (عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی) برای انجام‌دادن این اثر، تلاش مجدانه مدیر گروه ادب و هنر آقای محمدحسن شاهنگی و همکاری ارزیابان گرامی آقایان دکتر عسگر عسگری حسنگلو و محمد قاسمی‌پور را ارج می‌نهد و صمیمانه در انتظار نقدها و پیشنهادهای خوانندگان تیزبین نشسته است.

مرکز پژوهش‌های جوان

مقدمه

از نظر جامعه‌شناسان، رمان سرگذشت جست‌وجویی تباه است؛ جست‌وجوی ارزش‌های راستین در جهانی که آن نیز در سطحی بسیار گسترده و به گونه‌ای متفاوت تباه است.^۱ جامعه، یک پدیده پویا و در حال دگرگونی است. پیوسته عوامل درونی و بیرونی بر آن تأثیر می‌گذارند و تغییرش می‌دهند. جلوه‌های زندگی اجتماعی گسترده و متنوع هستند و شناخت و ارزیابی جامعه با ابزار متعدد ممکن است. یکی از راه‌های شناخت هر جامعه، مراجعه به داستان‌هایی است که به وسیله نویسندگان آن جامعه و درباره آن نوشته می‌شود. داستان‌نویس، به دلیل نوع نگاه و شیوه تمرکز بر مسائل اجتماعی و مناسبات بین افراد و خانواده‌ها و طبقات اجتماعی، نادیده‌هایی را می‌بیند و به تصویر می‌کشد که دیگران به راحتی قادر به درک یا تفسیر آن نیستند. توصیف و بازسازی یک جامعه در داستان تنها ارائه اطلاعات صرف نیست، بلکه نویسنده با گزینش فضا و شخصیت‌ها تحلیل خود را از جامعه اطرافش نشان می‌دهد و با دقت در آثار داستانی اجتماعی می‌توان به شناخت دقیق‌تر و جامع‌تری از جامعه و مردم دست یافت. جامعه در شرایط کنونی و در حال جریان معمولاً به درستی قابل شناسایی نیست. جریان‌های موقت و گذرا در کنار جریان‌های اصیل و ماندگار حضور دارند و معمولاً پس از گذشت چندین سال یا دهه می‌توان به درستی جامعه را ارزیابی کرد؛ اما بررسی داستان‌های اجتماعی گذشته نشان می‌دهد نویسندگان در زمان خودشان و در شرایط مبهم و تاریک، سعی در حدس مسیر حرکت اجتماع داشته‌اند. بعضی از تشخیص‌های آنها بجا بوده و حال که

۱. لوسین گلدمن؛ *جامعه‌شناسی ادبیات* (دفاع از جامعه‌شناسی رمان)؛ ص ۲۰.

زمان سپری شده، می‌بینیم که پیش‌بینی بعضی از وقایع خیلی زودتر از انجام‌شدن آنها در داستان اتفاق افتاده است. داستان به خواننده‌اش کمک می‌کند به کسب بصیرتی مشخص‌تر از واقعیت دست یابد که از درک اشیا بر اساس شعور متعارف فراتر است. با دقت در رمان‌های اجتماعی، چه در غرب و چه در ایران، می‌توان فهمید که منتقدبودن نویسنده، اقتضای رمان است؛ پیش از آنکه مصیبتی فرارسد، آن را ببیند و هشدار دهد و موضع‌گیری کند تا حقایق مغفول را بیان کند. لابد در مقابل، اقتضای دولت‌ها هم این بوده است که به رمان اجتماعی دل خوشی نداشته باشند.

در این تحقیق ابتدا قرار بود داستان‌ها تنها از دیدگاه ادبی و بدون توجه به مباحث جامعه‌شناختی بررسی شوند؛ اما جذابیت بحث جامعه‌شناسی و خلاهای موجود، بحث‌ها را به وادی جامعه‌شناسی کشاند. سعی شد به اختصار ابتدا تعریفی از داستان اجتماعی ارائه شود، سپس تاریخچه آن در ادبیات دنیا و ادبیات ایران بررسی شد و در پی آن، مهم‌ترین رمان‌های اجتماعی در ایران معرفی و تحلیل شدند. ملاک انتخاب داستان‌ها، بر اساس پراکندگی زمانی در این نود سال و تنوع موضوعی و اجتماعی داستان بود. شاید بتوان گفت بیشترین تعداد رمان و داستان کوتاه ایرانی، اجتماعی است. به جای این ده رمان می‌شد بیست، سی یا چهل رمان دیگر انتخاب کرد که هر کدام از آنها از یک نظر به اجتماع نگریسته‌اند. طبیعی است که بحث مفصل و گسترده درباره هر کدام از این رمان‌ها حجمی بیشتر از کتاب حاضر می‌طلبد. در این کتاب در نهایت ایجاز خطوط اصلی و مقدمات بحث ارائه شده تا الگویی برای دانشجویان باشد و سیری از فراز و فرود رمان اجتماعی را نشان دهد.

بخش اول: کلیات

گفتار اول: پیشینه تحقیق

عمر جامعه‌شناسی ادبیات و نقد جامعه‌شناختی در ایران کوتاه است؛ اما در این مدت کم آثار متعدد از دیدگاه‌های مختلف به این بحث پرداخته‌اند. جامعه‌شناسی ادبیات، به عنوان یک موضوع بین‌رشته‌ای، علاقه‌مندان دو سوی ادبیات و جامعه‌شناسی را به خود جلب کرده است. نخستین کتاب‌ها در این زمینه در دهه پنجاه نوشته شد؛ از جمله: جامعه‌شناسی در ادبیات، (اثر معصومه عصام) واقعیت اجتماعی و جهان داستان (اثر جمشید مصباحی‌پور) و جامعه‌شناسی در ادبیات، (اثر علی اکبر ترابی) با ترجمه‌های محمدجعفر پوینده مباحث جدیدتر جامعه‌شناسی به جامعه علمی ایران معرفی شد و تحقیق‌ها عمق و دقت بیشتری یافت. کتاب داستان ادبیات و سرگذشت اجتماع، (نوشته شاهرخ مسکوب) اثری وزین و عمیق است. از کارهای جدیدتر می‌توان کتاب جامعه‌شناسی رمان فارسی (اثر عسگری حسنگلو) و مقاله مفصل «جامعه‌شناسی رمان معاصر فارسی» (اثر محمد غلام پارسا نسب) را نام برد.

در چند سال اخیر پایان‌نامه‌های زیادی در زمینه نقد جامعه‌شناختی رمان نوشته شده که به دلیل جزئی بودن دامنه کار، فرصت عمیق‌شدن در مباحث را داشته‌اند. بعضی از آنها یک نظریه جامعه‌شناسی مانند لوسین گلدمن^۱ یا گنورگ لوکاس^۲ یا لئو لوونتال^۳ را بر یک یا دو یا سه رمان فارسی معاصر تطبیق داده‌اند. این دسته از آثار، علمی‌تر از دسته اول هستند؛ اما کاربرد آن بیشتر در جهت تأیید و به ندرت رد یک نظریه یا در نهایت بومی ساختن نظریه است. تمایل این دسته از آثار به جامعه‌شناسی بیشتر از ادبیات است؛ از

1. Lucien Goldman (1913- 1970).

2. Georg Lukacs (1885- 1971).

3. Leo Lowenthal (1900- 1993).

جمله: پایان نامه «نقد جامعه‌شناسی چهار رمان جنگ» (شب ملخ، آداب زیارت، طوفان دیگری در راه است و سفر به گرای ۲۷۰ درجه).^۱ یا آثاری که در آن یک کتاب خاص یا تمام آثار یک نویسنده از چندین جنبه جامعه‌شناسی بررسی می‌شود؛ مانند کتاب جامعه‌شناسی رمان (پژوهشی در جای خالی سلوچ اثر محمود دولت‌آبادی).^۲

در مقالات بحث‌های دقیق‌تر و مشکافانه‌تری می‌توان یافت؛^۳ انتشار مجله‌های تخصصی دانشگاهی در این زمینه خاص، مانند مجله جامعه‌شناسی هنر و ادبیات و مطالعات جامعه‌شناسی، کمک فراوان به علمی‌شدن مباحث کرده و خواهد کرد. بر کل جریان جامعه‌شناسی ادبیات در ایران انتقادهایی وارد است. اینکه بیشتر بررسی‌ها یا متمایل به ادبیات یا متمایل به جامعه‌شناسی است و به میزان تمایل به یک‌سو از سوی دیگر فاصله گرفته است یا اینکه کل جریان جامعه‌شناسی ادبیات بر اساس نظریه‌هایی است که از جوامع غربی یا کمونیستی استخراج شده و این جوامع با جامعه ایران ماهیتاً متفاوت‌اند. خلط مبحث اجتماعیات در ادبیات با جامعه‌شناسی ادبیات و فقدان تعریف‌های دقیق و مشخص از اصطلاحات، از مشکلات دیگر این رویکرد است.^۴

نویسنده در این کتاب کوچک هیچ ادعایی ندارد، تقدم فضل و فضل تقدم از همگی آثاری است که نام برده شد و این چند برگ هم بر دوش آنها نشسته است. مباحث مطرح شده در این کتاب بیشتر جنبه فتح باب برای جویندگان بعد را دارد. نویسنده با قطعیت معتقد است رمان در ایران در هیئت موجودی جان‌دار و ذی‌شعور زاده شده و رشد کرده است و مروری بر آن، به‌خصوص با چینی که در این کتاب صورت گرفته، نشان می‌دهد

۱. وجهه فضل‌علی؛ «نقد جامعه‌شناسی چهار رمان جنگ (شب ملخ، آداب زیارت، طوفان دیگری در راه است و سفر به گرای ۲۷۰ درجه)».

۲. ایرج ساعی ارسوی و پرویز صالحی؛ *جامعه‌شناسی رمان (پژوهشی در جای خالی سلوچ اثر محمود دولت‌آبادی)*.

۳. علی قاسم‌زاده؛ «جامعه‌شناسی رفتار در رمان طناب‌کشی بر مبنای نظریه داغ ننگ».

۴. مریم عاملی رضایی؛ «خاستگاه فلسفی نظریه جامعه‌شناسی ادبی و آسیب‌شناسی به کارگیری آن در متون ادبی فارسی»؛ ص ۱۴۷.

این رشد و حرکت کور و بی‌هدف نبوده، بلکه با وجود نقص‌ها و نارسایی‌ها، رمان اجتماعی ایران هم وظیفه‌اش را انجام داده و هم آن‌گونه که انتظار می‌رفته، بر جامعه‌اش اثر گذاشته است.